

नेपालीमा रामकथा

(परम्परा र प्रवृत्ति)

अ - प्रबन्धको मुखबन्ध

“यात्री आज बन्नू अतीत युगका संझूँ त त्यो भारत

ब्यूझाऊँ त सुषुप्त भाव अधिका, पर्दा लगाउँ यता

यो कोलाहल बिसिँऊँ मृतकको यो नामको जीवन ।

पाल्लोस् सज्जनवृन्द, यो रसिकको मीठो छ वृन्दावन ।।”^१

अ.क. शीर्षक र सीमा- “नेपालीमा रामकथा : परम्परा र प्रवृत्ति” यो एउटा शोध प्रबन्धको रूपमा परिकल्पित छ। नेपालीमा रामकथा भन्नाले नेपाली समाज र साहित्यमा पाइने रामाश्रित वागव्यवहार र विषयवस्तु, क्रियाकलाप र रितिरिवाज अनि त्यहाँबाट वर्णवस्तुको ग्रहण (अनुवादन, अनुकूलन) वा विचलन (संक्षेपण, विस्तारण, परिवर्तन) बुझिन्छ। नेपाली शब्दको अर्थ केही व्यापक गरिएको छ। यसले नेपाली भाषा र साहित्य, जाति र जगत् सबै बुझाउँछ र कथा कथा मात्र नभई यहाँ गद्य, पद्य, नाट्य सबै भएको छ। उसैगरी परम्पराले संस्कृत प्राकृत आदि स्रोत बुझाउँछ भने प्रवृत्तिले नेपाली प्रकृति वा नेपालीयता बुझाउँछ।

नेपाली रामकथामा विषयको व्यापकता छ तर परम्परा र प्रवृत्तिमा प्रसंगको प्रगाढ़ता पनि छ। यसले निगमनात्मक विधि पत्रेको छ जुन सामान्यबाट विशिष्टतिर उन्मुखी छ।

यो अनुसन्धान कुनै निश्चित कालमा बाँधिएको छैन। वैदिक, संस्कृत काल, नेपाली लौकिककालदेखि आधुनिक कालसम्मकै राम साहित्यको आकलन यसमा छ। परन्तु समग्र रामकाव्यको आद्योपान्त अध्ययनको अन्वेषण यो होइन। रामायणी प्रमुख प्राप्य सामग्री जति मात्रको शोध यो हो। तदपि अधिकतम कृतिहरूको खोज र अधिकतर कृतिहरूको विवेचना यसमा छ।

रामकथाको यो अनन्त मन्दाकिनी समयले सीमांकित नगरेको भए पनि परम्परा र प्रवृत्तिको दुई किनाराले यसलाई छेकेकै छन्। परम्परामा अग्रजहरूलाई पछ्याउने काम भएको छ भने पनि प्रवृत्तिमा अनुजहरूलाई डोर्चाउने काम पनि भएको छ। परम्परामा प्राचीन सामग्रीको जोगाड छ भने प्रवृत्तिमा नवीन सामग्रीको संधान पनि छ।

अ.ख. उद्देश्य र औचित्य- यस शोध कार्यको उद्देश्य, मूलतः र मुख्यतः उत्तरबंग विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि उपाधि (पी.एच.डी डिग्री) प्राप्तिको निम्ति हो। द्वितीय र सामान्य उद्देश्य हुनसकछ राम र सीताको प्रीति सम्बन्धले भारत र नेपालको मैत्री सम्बन्ध कस्ने, जस्तो आदर्शदम्पति सीतारामौ काव्य (नेपालीमा र संस्कृतमा) लेखाको उद्देश्य कुलचन्द्र गौतमको रहेको छ-

१. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा- नेपाली शाकुन्तल महाकाव्य, ने. भा. प्र. स. नेपाल, सं. २००२ सर्ग १ श्लोक ६

“सिद्धां राष्ट्रद्वयीप्रीतिं समृद्धां वाञ्छता मया ।

भाषा द्वयेन दाम्पत्यं जगत्पित्रोः प्रदर्शितम् ।।

नैपाला भारतीयाश्च सर्व एव सचेतसः

समां प्रीतिं प्रपद्येरन्? सूक्त्युपायनपूजिताः ।।”^१

अथवा, जस्तो अंग्रेजीमा अनुदित च्यापम्यान्को होमर पढेपछि कीट्सले आफ्नो हर्ष र कृतज्ञता प्रकट गरेको^२ अनुरूपमा नेपालीमा अनुदित भानुभक्तको रामायण पढेर देवकोटाले आफ्नो उद्गार पोख्छन्-

“भानुभक्तले रामायण लेखे। भारतका शिशुकालका मीठा कथाहरू सत्य झैं झल्किएर पहाडी छातीमा भुलभुलावट लिएर बालानाला झैं गुन्युनाए। भारतको आत्मा अक्षरारम्भसंग खुल्यो। भारतको रस निचोरियो। नेपाली सभ्यतालाई रामायणका जराहरूबाट नयाँ टुसा हाल्नु थियो।”^३

यस संधानले राम र सीताको स्वयंवर फेरि रचेको छ भन्न मलाई डा. बटरोहीको एक उत्साही पत्रले पनि बहकाउँछ। शोध सम्बन्धी मेरो एक जिज्ञासाको उत्तरमा उनले लेखेका छन्-

“आपका विषय काफ़ी रोचक और महत्वपूर्ण हैं। इस विषय पर कुमाऊँ और त्रिभुवन विश्वविद्यालयोंको मिलकर कुछ प्रयत्न करने चाहिए। में काठमाण्डू के विभागाध्यक्ष ड. मिश्रको लिख रहा हूँ। वहाँ नेपाली भाषा अकादमी के श्री बंधु भी मेरे परिचित हैं। अगर कोई बैठक हुई तो आपको भी बुलायेंगे।”^४

यस आधारमा यो सन्धान-कर्म भारत-सेतु निर्माण कर्म पनि हो र यसमा औचित्य पनि नपाउन सकिँदैन। यसको औचित्य यस प्रकारको वा यस विषयक -प्रबन्धको अभावपूर्ति पनि हो जुन अभाव तिक्ततापूर्वक महसुस नगरिएको पनि होइन जब राम साहित्यको “विश्वकोष” मा नेपाली रामकथाहरूले प्रविष्टि पाएनन्।

रामकथा सम्बन्धी अद्यतन अनुसन्धानहरूमा फा. कामिल बुल्केको “रामकथा: उत्पत्ति और विकास” चुद्धान्त शोधग्रन्थ हो। परिचय-मा डा. धीरेन्द्र बर्माले पनि लेखेका छन्- ‘यह प्रबन्ध वास्तव में रामकथा सम्बन्धी समस्त सामग्रीका विश्वकोष कहा जा सकता है।”^५ “रामकथा सम्बन्धी समस्त सामग्रीको विश्वकोष भन्न सकिने” फादर कामिल बुल्केको रामकथामा तर भानुभक्तीय रामायणको चर्चा छैन। आठ सय पृष्ठको यस प्रबन्धमा दुइटै वाक्य लेखिएको छ: “नेपाली राम साहित्य की सबसे महत्वपूर्ण रचना भानुभट्ट (यथामूलम्) कृत रामायण है, यह अध्यात्म रामायणका पद्यानुवाद है, जो सन् १८५२ ई. में पूरा हुआ था। इसके पूर्व ही रघुनाथ उपाध्यायने रामायण सुन्दरकाण्ड लिखा था”^६ उक्त ग्रन्थमा रामकथा साहित्यको लामो तालिका पनि बाँधिएको छ, तर त्यस तालिका धरिमा पनि रामायणले कुनै स्थान पाउन सकेको छैन, नेपाली रामायण त्यहाँ न त आधुनिक भारतीय भाषाहरूकै सूचीमा पर्न सकेको छ, न त विदेशी भाषाहरूकै सूचीमा।

१. कुलचन्द्र गौतम - आदर्शदम्पति सीतारामौ, पृ. १४

२. जोहन् कीट्स- अन फर्स्ट लूकिंग इनटू च्याप्यान्स होमर, पालग्रेभ्स द गोल्डन ट्रेजरी, अ मेन्टर बुक्स, सन् १९५७, पृ. १४१

३. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा - लक्ष्मी निबन्ध संग्रह, साझा प्रकाशन, काठमाडौं, सं. २०३५, पृ. २५

४. डा. बटरोही, हिन्दी विभागाध्यक्ष, कुमायुँ विश्वविद्यालय, नैनीतालबाट प्राप्त पत्रको एक अंश

५. धीरेन्द्र बर्मा - परिचय, रामकथा (कामिल बुल्के) पृ. ६

६. कामिल बुल्के- रामकथा, पृ. २२८

तिब्बत र खोतान, फारस र सिंहल, जाभा र मलाया, श्याम र कम्बोडियासम्मका रामायणहरूको चर्चा त्यहाँ छ तर एउटै नेपाली रामायणको प्रसंग छैन जहाँ पचासौंभन्दा बढी नै रामायण तथा रामकथा साहित्य नेपालीमा उपलब्ध छन्। अनि अर्को कुरो फादर बुल्केले आफ्नो जीवनकालमा आफ्नै हातले यसको तृतीय संस्करणसम्म निकाले जहाँ उनले तमिल, बंगाली, उडिया, कन्नड, मराठी, साहित्यबाट अरू थप सामग्री जोडेर दिए, त्यहाँ नेपालीमा एकै अनुवाक थप त परै जाओस् “भानुभट्ट” पनि भट्टै रह्यो। उनको यो उदासीनताप्रति हामी पनि उत्तरदायी त होला कि नेपाली रामकथा सम्बन्धी हामीसित कुनै इतिवृत्तात्मक प्रबन्ध अझै छैन। अतः यो शोध प्रबन्ध।

अ.ग. पूर्वकार्यावलोकन- यस क्षेत्रमा मनाक भएको छैन। केही काम भए तापनि मुद्रित, प्रकाशित नभएकालेले ती उपलब्ध छैनन्, जस्तो कमला सांकृत्यायको भानुभक्त र तुलसीदास सम्बन्धी शोध, शान्ति थापाको तुलसीदास र भानुभक्तीय रामायणमा सामाजिक जीवन (लघुशोध), कविता लामाको भानुभक्त र उनको भाषा सम्बन्धी शोध, कला शर्माको ‘रामकथामा आधारित प्रमुख काव्यकृतिहरूको परिचयात्मक अध्ययन’ नामक स्नातकोत्तर लघु शोध पत्र आदि केवल हस्तलिपिको अवस्थामा छन्। एउटा दैनिक पत्रमा प्रकाशित अताउल्ला सिद्धिकीद्वारा लण्डनमा पद्मप्रकाश श्रेष्ठसित लिइएको एउटा अन्तर्वार्ताबाट श्री श्रेष्ठले स्कूल अफ ओरियेन्टल एण्ड अफ्रिकन स्टडीजमा डेभिड म्याथ्यूको निर्देशनमा “भानुभक्तको जीवनी र कृति” माथि शोधकार्य गर्न लाग्नु भएको कुरो बुझिएको छ। त्यहाँ श्री श्रेष्ठ भन्छन्, “यो शोधकार्य चाँडै बुझाउँछु र अरू भाषामा पनि अनुवाद होस् भन्ने चाहन्छु”^१ तर यसो भनेको पनि एक दशक नाघ्यो।

नेपालीमा रामकथाको ऐतिह्यको अभाव अनुभव गर्दै डा. दयाराम श्रेष्ठ “संभव” ले एउटा सानो (३६ पेजी) प्रबन्ध पुस्तिका प्रकाशित गरेका छन् “रामकथा: परम्परा र भानुभक्तीय रामायण”। यसले राम साहित्यको निकै नै सूची, सन्दर्भ र संभावना प्रस्तुत गरेको छ। तर यो “नेपालीमा रामकथा” हुन नसकी “नेपालमा रामकथा” मात्र भएको छ (द्रष्टव्य त्यसैको प्रकरण २)। तथापि प्रस्तुत शोधकार्यमा यस ग्रन्थले “मूल रामायण” को काम गरेको छ - नारदले वाल्मीकिलाई रामकथाको सार (सिनप्सिस) सुनाए जस्तो।

अ.घ. संगठन र संक्षेपण- प्रस्तुत प्रबन्ध दुइ खण्डमा विभाजित छ- परम्परा र प्रवृत्तिमा। परम्परा अन्तर्गत रामकथाको स्रोत वाल्मीकि-रामायण, वाल्मीकिउत्तर रामकथाको सिंहालोकन छ भने प्रवृत्ति खण्डमा नेपालीमा रामकथाको प्रतिष्ठा, भानुभक्त र भानुभक्तीय रामायण, भानुभक्त उत्तर रामकथाको विवेचन छ। दुइ खण्डका यी तीन-तीन अध्यायलाई जोड्ने चौथो अध्याय भारतीय साहित्यमा रामकथा छ भने सम्पूर्ण सामग्रीको समाहारस्वरूप आठौँ अध्याय उपसंहार छ। उपसंहारमा कुनै गहनता छैन, समाहारसितै यसमा सहायक संदर्भसूची, परिशिष्टादि नै प्रमुख छन्। किनकि यो आठौँ अध्याय आठौँ काण्ड हो जुन सातकाण्ड नेपाली रामायणमा पछिबाट थपिएर नेपाली रामकथाको जैविकतालाई प्रमाणित गर्न समर्थ भएको छ।

प्रत्येक खण्ड अध्यायमा, अध्याय परिच्छेदमा, परिच्छेद अनुच्छेदमा र अनुच्छेद अनुवाकमा विभाजित छ। विभाजनमा विन्दु-विधि (दशमलव?) अपनाइएको छ। अध्याय क्रमिक भएकोले खण्डलाई चाँहि अंक दिइएको छैन। प्रस्तुत प्रबन्धमा अंकको प्रयोग यस प्रकारले गरिएको छ-

	१.	१.	१.	१
	अध्याय	परिच्छेद	अनुच्छेद	अनुवाक
एवं रीतले, वेद-	मण्डल	अध्याय	सूक्त	
उपनिषद् -	अध्याय	श्लोक		
रामायण -	काण्ड	सर्ग	श्लोक	
महाभारत-	पर्व	विषय	श्लोक	

यसै क्रममा यहाँ प्रयुक्त केही संक्षेपाक्षर वा संक्षेपीकरण पनि दिइन्छः

अ.	अध्याय	ने.भा.प्र.स.	नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति
अ.रा.	अध्यात्मरामायण		
अद्.रा.	अद्भुतरामायण	ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
अनु.	अनुवाक,अनुवाद		
आ.रा.	आनन्दरामायण	भा.रा.	भानुभक्तीय रामायण
ई.	ईस्वी	म.पु.पु.	मदन पुरस्कार पुस्तकालय
ऐ.	ऐजन	महा.	महाभारत
ख.	खृष्टाब्द	वा.रा.	वाल्मीकि रामायण
ज.ओ.ई.	जर्नल अफ ओरियन्टल इन्सटिच्यूट		श. शताब्दी
द्र.	द्रष्टव्य	श्लो.	श्लोक
पृ.	पृष्ठ	सं.	संवत्,संपादक
प्र.	प्रकाशक	हे.	हेर्नोस्

